

стылістыкі і гукавога складу скарынінскіх каментарыяў. Размяшчаючы дзейнік і выказнік у пачатку і на канцы сэнсава завершаных рытмізаваных сказаў, Багдановіч імкнуўся не толькі выдзеліць іх інтанацыйна, але і акцэнтаваць на іх увагу як на словах, якія нясуць асноўную сэнсавую нагрукку: «Але майстры тыя на гэта не ўважаюць, а таму і іконапісь прыстойная і да старасвецкіх звычайу прыхільная ў Полацку падупала, праклятым недаверкам на радасць, а ўсім добрым людзям на жаль і гора вялікае» (2, 13).

Гэты ж прыём задоўга да Багдановіча выкарыстоўваў і Скарына: «Пророци приидущее доброе добрым, а злое злым проповѣдуютъ», «Притчи пак и приповѣсти премудрых учителей добрых обычаев младых и старых наставлятъ» (9, 10).

Характэрна, што і сэнс выказвання, і эмацыянальны тон, сама рытміка сказаў карэкціруюцца за кошт гукапісу. Яго зачаткі можна ўгледзець ужо ў Скарыны, але ажно да стварэння своеасаблівага ўнутранага рытму, сэнсавага і эмацыянальнага ўзбагачэння вобраза ўзрастае роля гукапісу ў Багдановіча. «У яго, — як заўважыў А. Лойка, — кожны гук на месцы, кожны гук «разумны», бо эффект яго гучання ўжо наперад улічваўся паэтам пры напісанні радка»⁵. Свядомы падыход Багдановіча да арганізацыі гукавой фактуры вобраза бачыцца і ў тым, як пры дапамозе гукапісу ён вылучае інфармацыйна-сэнсавы субстракт сказа («іконапісь прыстойная... прыхільная ў Полацку падупала...»).

Гэтак жа сама за кошт інтанацыйнага націску на словы «майстры тыя» і агульнай грубай зычнасці ўсяго гукавога малюнка, якая дасягаецца пры дапамозе збегу зычных «ст», «пр», «зв», як і гукапісу асобнымі гукамі «с», «т», «р», «п», якія патрабуюць напружанай, «пагрозлівай» артыкуляцыі, паэт выдатна перадае эмацыянальны настрой іконіка Рамана Якубовіча, які незадаволены паводзінамі рэнесансных мастакоў, якія старыну ў маляванні рухаюць (тут у значэнні «разбурваюць» — Г. П.), а навіны ўводзяць (2, 13).

Творча наследуючы і ў паэзіі, і ў пражайтных апавяданнях традыцыі Ф. Скарыны, пранікаючы і ў драбніцы стылю, і ў глыбіню і веліч духу славутага гуманіста, Максім Багдановіч і адкрываў адзін з самых старажытных і велічных вытокаў класічных асноў новай беларускай літаратуры.

¹ Скарына Францыск. Прадмовы і пасляслоўі. — Мінск, 1969, с. 11. Далей у тэксце ў дужках даюцца спасылкі на старонкі дадзенага выдання.

² Подокшин С. А. Франциск Скорина. — М., 1981, с. 13.

³ Багдановіч Максім. Збор твораў. У 2-х тамах. — Мінск, 1968, т. 2, с. 13. Далей у тэксце ў дужках даюцца спасылкі на том і старонкі дадзенага выдання.

⁴ Конон В. М. От ренессанса к классицизму. — Мінск, 1978, с. 39.

⁵ Лойка А. А. Максім Багдановіч. — Мінск, 1966, с. 160.

Л. У. КАРПАВА

СТАНАЎЛЕННЕ ГЕРАІЧНАЙ АСОВЫ Ў ТВОРЧАСЦІ КУЗЬМЫ ЧОРНАГА ПЕРЫЯДУ ВЯЛІКАЙ АЙЧЫННАЙ ВАЙНЫ

У час Вялікай Айчыннай вайны Кузьма Чорны стварыў шэраг апавяданняў і навел, страсных публіцыстычных артыкулаў і нарысаў, такія шэдэўры, як раманы «Пошукі будучыні», «Млечны шлях», а таксама задумаў і пачаў літаральна дзесяткі новых раманаў і аповесцей. Натуральна, у цэнтры кожнага твора была праблема — чалавек і вайна. Як ён, просты чалавек, паводзіць сябе ў гадзіны цяжкіх для яго і радзімы выпрабаванняў? Якія няшчасці і беды перажывае, як гартуецца мужнасць і мацнее яго ўпэўненасць у непераможнасці свайго народа? І кожны раз пісьменнік прыходзіць да вываду: чалавек, калі ён змагаецца за незалежнасць радзімы, за сваю свабоду і гонар, мае права ісці і ідзе праз агонь, смерць, мае права быць бязлітасным з ворагамі,

якія наважылі зрабіць яго і ягоны народ нявольнікамі. Відаць, усё гэта жыўла нястомную працаздольнасць К. Чорнага і той творчы ўздых, які перажываў ён, будучы невылечна хворым і доўгі час адзінокім. Гаворачы ў ваенных творах пра лёс савецкага народа і чалавечтва, шукаючы найбольш дзейных уплывовых форм для выяўлення сваіх ідэй, мастак-філосаф прыйшоў да філасофскага рамана. І калі раман «Пошукі будучыні» з'явіўся своеасаблівай пераходнай формай да філасофскага рамана і, па сутнасці, пошукамі шляхоў далейшага развіцця ўсёй беларускай літаратуры, «Млечны шлях» — першым сапраўдным узорам «чыста» філасофскага рамана, дык раманам «Вялікі дзень» і аповесцю «Скіп'ёўскі лес», напісанымі ў строга рэалістычнай манеры, пісьменнік як бы вяртаецца да ўласцівага яму раней жанра бытавога, сацыяльна-псіхалагічнага рамана. Натуральна, зыходным пунктам пры гэтым стаў раман «Трэцяе пакаленне». Нават складаецца ўражанне, што пісьменнік свядома вярнуўся да праблем і тэм гэтага твора, каб пераасэнсаваць іх у святле наступных гістарычных падзей — падзей Вялікай Айчыннай вайны. Гэта пацвярджаецца хоць бы тым, што тут К. Чорны зноў прасочвае лёс трох пакаленняў, што для твора ён выбірае герояў, блізкіх па сацыяльным становішчы і характарах да дзеючых асоб «Трэцяга пакалення», тым, што падбірае падобныя ў прынцыпе сітуацыі і карыстаецца выпрабаванымі ўжо ў трыццатых гадах спосабамі тыпізацыі. У той жа час суд над чалавекам-уласнікам у рамане «Вялікі дзень» становіцца адначасова і судом над нямецкім і польска-панскім экспансіянізмам, па віне якога Беларусь за жыццё аднаго пакалення тройчы абязлюджвала і гарэла.

І можа ніколі дасюль Кузьма Чорны так пераканальна мастацкімі сродкамі і з такой выключнай сілай не выкрываў звярнуўшы сутнасць чалавека-уласніка і класавую антычалавечую сутнасць імперыялістычных войнаў, як у рамане «Вялікі дзень». Не было яшчэ ў творчасці Кузьмы Чорнага і такога паслядоўнага і мастацкага ўслаўлення творчай прыроды чалавека-працаўніка. Працуючы над «Пошукамі будучыні» і «Млечным шляхам», пісьменнік стаў у яшчэ больш узбагачаўся ідэйна, і «Вялікі дзень», «Скіп'ёўскі лес» ужо ўвабралі ў сябе лепшыя дасягненні К. Чорнага, здабытыя ім як пры стварэнні сацыяльна-псіхалагічных, з крэнам да бытавізму раманаў, так і філасофскіх твораў.

Плённае вырашэнне становішча героя ў мастацкім творы залежыць ад многага. І перш-наперш ад таго, каб герой з'явіўся ў жыцці, каб пісьменнік адчуў, убачыў яго і знайшоў у сабе патрэбу, рашучасць і ўменне ўвасобіць адчутае або ўбачанае ў мастацкі вобраз. Максім Горкі, можа быць, і мог бы да таго, як была створана Ленінская партыя, напісаць сваю «Песню пра Буравесніка», але стварыць вобраз Паўла Уласава ён не мог. Наўрад ці мог з'явіцца ў мастацкай літаратуры паўнакроўны, вялікай абагульняючай сілы вобраз героя Вялікай Айчыннай вайны да Сталінградскай бітвы або пакуль не сталі вядомы эпапея Брэсцкай крэпасці, неўміручы подзвіг панфілаўцаў ля Дубасекава, гераізм падпольшчыкаў Мінска ці ўдзельнікаў слаўтай «рэйкавай вайны» у Беларусі. Усё гэта, па-мойму, трэба мець на ўвазе, каб зразумець, як і чаму з'явіўся ў К. Чорнага такі герой часу, як Кастусь Прыбыткоўскі («Скіп'ёўскі лес»).

Кастусь Прыбыткоўскі ў некаторых адносінах — ахвяра вайны, як і героі іншых антываенных твораў выдатнага беларускага праяіка, бо вялікі злодзей таксама адабраў ад Кастуса магчымасць шчасліва кахаць і любіць, як хацела і была здатна душа. Але на гэтым падабенства яго са сваімі папярэднікамі бадай-што канчаецца. Рос ён у невялікім селішчы, што ўзнікла на голым месцы адразу пасля рэвалюцыі і было ўзнята беззямельцамі і бясхатнікамі, у працавітай, гаспадарлівай сям'і, дзе панавалі згода, дастатак, замілаванасць да дзяцей і роднага неба. З малых год Кастуса вызначала роўнасць натуры. І яшчэ тое, што пры багатай душы «думка стала першай адзнакай усяго яго аблічча». Тутэйшую мясцовасць ён ведаў далёка наўкол. У памяці яго

назапашваліся і карціны мінуўшчыны, і падзеі сучаснасці... І вось «прышоў час,— абагульняе К. Чорны,— і тады некаторыя моманты з таго, што ведаў і трымаў у сваім уяўленні і памяці Кастусь Прыбыткоўскі, сталі мець дачыненне да яго душы і дзейнасці і пэўным чынам спляліся з яго лёсам». Баявое хрышчэнне, якое Кастусь прыняў камандзірам гарматы, сведчыць, што гэта зусім новы для К. Чорнага характар. Нават Уладзіміра Вялічку («Вялікі дзень») нельга ставіць у рад з ім. Ён, як відаць, сам мусіў пачынаць галерэю па-горкаўску актыўных, мэтанакіраваных, гераічных натур.

Героі чорнаўскага зборніка апавяданняў «Вялікае сэрца» дзейнічалі ў адзіночку, у стане афекту, узрушаныя нашэсцем, кіравалі імі звычайна гнеў і імкненне адпомсціць ворагу. Героі раманаў «Пошукі будучыні» і «Млечны шлях» толькі падводзіліся да вырашальных падзей, іх схваткі з ворагам, будучы эпічнымі, адно ўспаміналіся. Прыблізна, збоку падаваў К. Чорны першыя баі з гітлераўцамі і ўдзел атарапелага Уладзіміра Вялічкі ў іх, а вось паказ бою ў «Скіп'ёўскім лесе» — гэта ўжо выдатная, цэласная ў сваёй архітэктоніцы карціна, дзе ў цэнтры, буйным планам — калектывіст Прыбыткоўскі, які дышае боем, сталее ў ім і мужнасць, рашучасць якога жывяць не столькі нянавісць, як любоў. Калі батарэйцы пачалі завіхацца каля гармат, якія вырыгалі агонь, К. Чорны заўважыў: «Гэта была вялікая работа. Людзі працавалі моўчкі». Забіла наводчыка, і ахоплены ўтрапненнем Прыбыткоўскі стаў на яго месца, як і раней падаючы каманды. Потым давялося замяніць забітага камбата. Гэта яшчэ больш зблізіла яго з байцамі. Захацелася расказаць каму-небудзь з іх аб сёстрах і маўклівым бацьку. Адначасова ў душы Прыбыткоўскага няспынна ішла вялікая работа — трэба было ацаніць тое, што адбывалася. З'явілася думка, што пасля гэтага ўсё з'іначыцца, што сапраўдны змест жыцця не падобен да яснай паэзіі колішніх дзён і што нядаўняму шчасцю паклаў канец нязваны прышэлец. Як электрычным токам страсянула думка: што б тут ні адбывалася — усё ляжыць на яго клопаце, і ўсе зараз будуць глядзець на яго як на таго, хто пакіруе імі. І адчуваючы, як пахаладзела пад сэрцам, ён распарадзіўся сабраць усе гранаты і працаваць каля гармат з аўтаматамі на плячы. «Цяпер кожны,— у другі раз адзначыў К. Чорны,— з радасцю браў на сябе працу, роўную пакуце. Усе зноў працавалі». Прыбыткоўскі выраўняўся душой. Трэці або чацвёрты танк акамянеў на месцы, і ўсіх апанавала прага біць, рваць, страляць. У ход пайшлі гранаты, і Прыбыткоўскі ўпершыню блізка ўбачыў немца. Але калі ён шпурнуў апошнюю гранату, штосьці рванула яго цела і востры боль у грудзях ператварыўся ў адчуванне вялікага цяжару.

Як акампанемент яму гучыць скарга ячменнага поля, якое распасціраецца паблізу. Ад пругкіх хваль паветра ячмень то хіліцца, то гоідаецца. Яго ўмінаюць у раскоўзаную зямлю ногі байцоў, колы гарматы, яго дратуюць гусеніцы танкаў. Калі Прыбыткоўскі траціць прытомнасць, К. Чорны піша: «Яму ўжо было ўсё роўна, што далей рабілася на гэтым пакалечаным ячменным полі, дзе ячменнае калоссе, яшчэ зялёнае, плазам ляжала, патаптанае і прыплясканае да зямлі». Але ачуўшыся, ранены, кантужаны Кастусь знаходзіць у сабе сілы, каб пайсці шукаць ратунку, таварышаў.

Пальміра Тальяці ў рэцэнзіі на «Волоколамское шоссе» А. Бека ўжывае надзвычай дакладныя словы пра выхаваўчую ролю бою, дзе прага жыць у чалавека сутыкаецца з неабходнасцю рызыкаваць сабой, з усведамленнем, што захаваць сябе і другіх можна толькі забіваючы ворага. Гаворачы пра герояў-панфілаўцаў, Тальяці адзначае, што ў іх з'явілася новая глыбіня — «бо яны здолелі зразумець і падпарадкаваць сябе ходу падзей, па-новаму разгарнуць сваю чалавечую сутнасць, упэўнена сустрэць сілы разбурэння і смерці, каб даць ім адпор». Вось гэтая новая глыбіня з'явілася і ў Кастуся Прыбыткоўскага, і яе ўбачыў К. Чорны, думаючы пра воінскі абавязак байца. Каб яшчэ раз і ў

новым аспекце асэнсавачь гэтую глыбіню, праяік малое наступныя, можа, нават большыя пакуты, якія мусіў перажыць і пераадолець Прыбыткоўскі, калі, апрытомнеўшы, ён адчувае прагу ўбачыць маці і турботу аб таварышах, калі з болям у вушах, сашчаміўшы зубы, пляецца да шашы, калі едзе на калёсах са сваёй выратавальніцай, а потым кідаецца ў пасцелі, апанаваны кашмарамі. І нарэшце, калі, апрытомнеўшы, другі раз бачыць у акне неба, ружовую паласу на ім і радасна замірае ад гэтага вечнага хараства. «Ён перасіліў боль і свой неспакой і пачаў думаць пра тое, як ён ачуняе і рушыць у вялікую дарогу, туды, дзе барацьба і смерць і нараджэнне новага жыцця».

На гэтым аповесць абрываецца, і Кастусь Прыбыткоўскі паспявае зрабіць толькі першыя крокі. Але куды імкнуліся задумы К. Чорнага і як склаўся лёс героя, падказвае план «Скiп'ёўскага лесу», які захаваўся ў архіве пісьменніка, і тое, што вядома пра яго. З плана можна даведацца, што К. Чорны збіраўся ўвесці ў аповесць прадстаўніка ЦК, у якога «павінна быць біяграфія і душа». Дзея аповесці павінна была адбывацца ў партызанскім лесе і ў «нямецкім котлішчы», у Лошаўскім Перавозе і ў «рэзідэнцыі заходняга тыпу», на Мінскай дарозе. Ёсць заўвага і пра тое, што Кастусь Прыбыткоўскі, прабіраючыся ў родныя мясціны (аб гэтым гаворыць сам аўтар ды і маршрут Прыбыткоўскага), заначаваў у нейкай «семяжоўкі» і пачуў там, што днямі ў лесе нехта страляў у нямецкую машыну. «Гэта быў зародак партызанскага руху», — каменціруе К. Чорны. І гадаючы, хто мог страляць, схіляецца да думкі — мусіць, Себастыян Рамашка або хто-небудзь з Ярмаліцкіх, якіх ўвасабляюць у сабе, як сказана ў плане, «каталіцка-этнаграфічнае-простае» беларускае.

З гэтага можна зрабіць некаторыя вывады. Усе падзеі і «тэрытарыяльныя пункты», названыя ў плане, знаёмы Кастусю Прыбыткоўскаму: Скiп'ёўскі лес — поруч з яго роднай вёскай, у Лошаўскім Перавозе — яго сястра, каля Мінскай дарогі адбываўся памятны бой, і толькі Кастусь Прыбыткоўскі мог звязаць іх у адно. Тое ж можна сказаць і пра дзейных асоб, якіх К. Чорны ў плане называе «тыпамі». З «заходнім тыпам» Кастусь бачыўся і размаўляў, Себастыян Рамашка яму — сват, Ярмаліцкія — аднавяскоўцы яго любай, Волькі Уздышкевічавай. Значыць, ніхто іншы, як Кастусь Прыбыткоўскі, павінен быў стаяць у цэнтры і наступных падзей. А значыць, маючы пэўныя дачыненні ад астатніх персанажаў, ён сам павінен быў падвяргацца іх уплыву, нешта браць ад іх.

Безумоўна, вельмі важнымі тут былі далейшыя сустрэчы Прыбыткоўскага з «заходнім тыпам». З вядомага нам, «заходні тып» меў нейкія адносіны да лячэння раненага Кастуса, як і да ўсяго, што адбывалася ў наваколлі, захопленым гітлераўцамі. Нейкія яго распараджэнні выконвае і жанчына, якая выратавала Прыбыткоўскага. Праўда, размова паміж ім і Прыбыткоўскім была кароткай, але надзвычайна характэрнай, і, мяркуючы па ёй, «заходні тып» быў інтэлектуалам, чалавекам, які многа бачыў і чые думкі вельмі глыбокія і дакладныя («На героях трымаецца жыццё народа», «На вялікі жаль, чалавецтва яшчэ на такім стане свайго развіцця, што лепшым людзям трэба ісці на ахвяру сваім жыццём за агульнае шчасце»). Адчуваецца ў ім і прадбачлівы палітык («Прыйдзе час, што з'яўленне Гітлера будзе немагчымым»). Ён вопытны прапагандыст, мае сваю рэзідэнцыю і хутчэй за ўсё з тых прафесіянальных рэвалюцыянераў, якія дзейнічалі да падзей 1939 года ў камуністычным падполлі былой Заходняй Беларусі. І няма сумнення, што ўсё гэта неяк вызначыла б кірунак развіцця Кастуса Прыбыткоўскага. Недарэмна ў славутым чорнаўскім «спісе тыпаў» «заходні тып» стаіць другім — услед за Прыбыткоўскім.

Ну а як жа быць з «нямецкім котлішчам»? Туды Кастусь Прыбыткоўскі мог трапіць або пайшоўшы ў разведку, або штурмуючы яго, або прыведзены туды на допыт і расправу. Трагічны напал канфліктаў і самога развіцця падзей ў аповесці, пафас воінскага подзвігу, якім ды-

хае яна, эстэтычная пазіцыя аўтара выключаюць і першае і другое. Ды і словы «заходняга тыпу» пра ролю лепшых у поступу чалавецтва наперад сказаны не дарэмна. Значыць — апошняе.

Смерць дасюль у творах К. Чорнага была часцей за ўсё няслаўнай. Перакрэсліваючы жыццё героя, яна тым самым развенчвала і перакрэслівала яго памылковыя і варожыя жыццё ідэі, носьбітамі якіх ён быў. Так загінулі стары Нявада, Люцыян Акаловіч («Пошукі будучыні»), таўсматы палкоўнік («Млечны шлях») ... Да непазбежнай гібелі ішлі Блецкі, Клебер («Вялікі дзень»). І наадварот, героі, якія ўступалі на шлях барацьбы за высокія ідэалы, заставаліся жыць, хоць і хадзілі за крок ад смерці. І ўсё-такі іншае было наканавана Кастусю Прыбыткоўскаму, бо вайна раскрывала перад К. Чорным свае новыя грані — важнейшыя ў вызваленчай вайне. Бо гэта было неабходна праўдзе, жыццю і К. Чорнаму, каб мужна сустрэць недалёкую ўласную смерць. Бо ён хацеў, каб вялікая любоў да людзей кіравала чалавекам ва ўсім.

«Скіп'ёўскі лес» — героіка-трагічная аповесць, дзе подзвіг, таму што ён падказаны любоўю, абавязкам перад другімі, перамагае трагізм смерці. Тут К. Чорнага цікавіць не толькі «дыялектыка душы» свайго героя. Ён раскрывае і сувязь яго пачуццяў з дзеяннямі, устанаўлівае грамадскую вартасць яго дзеянняў і такім чынам п'е хвалу свайму герою як актыўнай народнай натуры, якая прымае, бласлаўляе справядлівую барацьбу. «І пачуццё, — піша К. Чорны пра адчуванні Прыбыткоўскага ў баі, — блізкае да шчаслівага задавальнення, нарадзілася і пачало вырастаць у душы». Эмацыянальна, па-талстоўску перададзена прэзаікам і тая хвіліна, калі гасне святломасць у героя, калі боль у яго пачынае «шпарка ператварацца ў адчуванне вялікага цяжару». Яго бяспамятства суправаджае маўклівая цішыня ў прыродзе. «Над змятым, па-корпаным разрывамі і закурадымленым полем ужо вісела поўная цішыня», і ўсё, што адбываецца наўкол пасля, адбываецца, нібыта пад вадой — марудна, без гукаў, як на запаволеных кіназдымках. Потым на душу Прыбыткоўскага пала «трывожная турбота», пачало адчувацца вяртанне болю, холаду, навакольнага, з'явіліся думкі аб родным Скіп'ёўскім Пераброддзі, прага ўбачыць маці...

У аповесці «Скіп'ёўскі лес» майстэрства Чорнага ўзбагацілася новымі рысамі. Больш дынамічным, сціслым стала апавяданне. Разнастайнейшымі сталі прыёмы, якія ўжывае прэзаік, разгортваючы дзею. Вырасла вага аўтарскага слова, якое часта набывае характар шырокага абагульнення і пашырае рамкі таго, пра што расказваецца. Вялікае значэнне набываюць пісьмы герояў, іх расказы, што даюць магчымасць лёгка пераносіць дзею з аднаго месца ў другое. Уведзены своеасаблівы каментатар — дасціпны чалавек-рагатун, чые словы надаюць адметны каларыт падзеям. Часцейшымі сталі псіхалагічныя адкрыцці, яшчэ глыбейшым псіхалагічны аналіз. Нават сам бясконца патрабавальны да сябе і другіх К. Чорны наконт намалёваных ім батальных сцэн запісаў 9 ліпеня 1944 года ў дзёніку: «Чытаў М. Лявонава ў «Правде» «Взятыя Великошумска», і паняверка мая, што «Скіп'ёўскі лес» пішацца вельмі дрэнна, зменшылася».

Кузьма Чорны робіць акцэнт на гераічным, яно становіцца цэнтрам увагі пісьменніка.

Л. Н. МУЩИНИНА

ЛИРИЧЕСКИЙ ГЕРОЙ ПОЭЗИИ ГИППОНАКТА

Отсутствие документальных сведений о жизни и творчестве древних авторов часто побуждает исследователей устанавливать некую историческую связь между жизнью древнего поэта или драматурга и произведениями, в которых повествование ведется от первого лица. Такого рода утверждениям не следует доверять. Их несостоятельность для би-